

משה פלאי

סאטירה אנטי חסידית בנוכחי יצחק (1845-1873) כתב-העת של ההשכלה העברית

כוכבי יצחק היה כתב-עת משכילי שיצא לאור במשך תקופה ארוכה: משנת 1845 עד 1873, והוא מהווה תופעה מיוחדת בפריודיקה של ההשכלה העברית. על כתב-עת זה אני מכין בימים אלה מונוגרפיה נרחבת בלוויית מפתח מוער וממוחשב – השישית בסדרת ספריי על כתבי-העת של ההשכלה.

עורך כוכבי יצחק היה מנדל שטרן (1811–1873), סופר ומשורר משכיל שהתחיל את דרכו כמגיה ומנהל המחלקה העברית של דפוס שמיד הידוע בווינה. הוא ערך את 36 החוברות של כוכבי יצחק במשך 24 שנים עד שנת 1869, אך נפטר בשנת 1873 לפני שעלה בידו להוציא את החוברת האחרונה (מס' 37).

דיוני יישוב על סאטירה אנטי חסידית ייצוגית, האופיינית לשורה של סאטירות שנדפסו בכתב-עת זה, שלא הוקדשה להן תשומת לב במחקר ובביקורת הספרותית. סאטירה זו ורבות אחרות שנדפסו באותה תקופה הושפעו מהסאטירות של יצחק ארטור, הסאטיריקן פאר אקסלנס של ההשכלה בגליציה.

כמה ממחברי הסאטירות השתמשו בז'אנר של החזיון – דהיינו מחזה, מראה או התגלות, או התרחשות בחלום – הממלא תפקיד ראשי אצל ארטור.¹ אחד המשכילים, זליג צבי מונדשיין, משכיל פעיל שהיה ראש הקהילה בבולחוב, ושהרבה לפרסם בכוכבי יצחק, כתב חזיון סאטירי אלגורי, בשם "משפט אמת", שבו נערך מעין משפט נגד הרבנים, המלמדים והחסידיים בנוכחות האמת, הצדק והחוכמה, וזו האחרונה מציעה רשימה שלימה של שיפורים "לטובת כלל עם", שיש בהם יסוד אוטופי כלשהו.

חזיונות מעין אלה מתרחשים כאמור בחלום. חלומו של המספר, הנמסר בגוף ראשון, מתחיל במהומה רבה – במיטב המסורת של הסאטירה המשכילית² – "קול המון גדול וחיל רב, כמעט השיגוני והמה סביב שתו עלי" (י': 22), ובעוד המספר כמעט אומר נואש, נשמע קול חצוצרה וקול מרכבה וליידה אנשים רבים, והוא מתאר את לבושם כדי לאפיין את זהותם: "בגדיהם שחורים וארוכים... בגד ארוך תלוי עלי כתפם, בתי ארכבותם על הארץ סחובים וסרוחים. כובעות בראשם עליים תחתיים ושלישים עשויים מזנבות שפנים וחתולים..." רבים אשר בטנם עב כבטן המלאה וזקנם מגודל שער לבן יורד עד לבם, וכמה אשר בטנם תחסר, שער זקנם החלו לצמוח". זה תיאור מקובל של חסידיים החוזר ונישנה בסאטירות האנטי חסידיות.

משה פלאי הוא פרופ' לספרות עברית ולשעבר ראש התוכנית ללימודי יהדות באוניברסיטת מרכז פלורידה באורלנדו. מופקד על הקתדרה ללימודי היהדות על שם אייב וטס וייס. פרסם ספרים ומאמרים רבים בתחומי ספרות ההשכלה והתרבות העברית באמריקה. בעבר כיהן כנשיא ארגון הפרופסורים בארה"ב.

המספר משתמש בטכניקה סאטירית המשלבת את כתביו – מאמרו – במרכז העלילה והוא מביא לעימות בינו ובין יריביו: מסתבר כי המון החסידים רוצה לעשות בו שפטים על מאמרו "משכיל להזכיר" שהתפרסם בכוכבי יצחק בגיליון קודם (ז)⁴. והם שואלים: "האתה האיש הרגיז אותנו וקראת מלא אחרי רועי ישראל... וכי רבני פולין רק אל שכירתם עיניהם! ועתה נקח נא נקמתנו מאתך"... במאמרו הנזכר מתח מונדשיין ביקורת חריפה על רבני פולין שכל מעינים הוא במשכורתם, וכן ביקר את החינוך היהודי המסורתי ב'חדר' (י': 23).

על רקע הבוקה, מבוקה ומבולקה של ההמון השואף להיפרע ממנו, עוברת הסאטירה לסצנה שונה, והמחבר מתאר את תינוקות של בית רבן, "כקול מלאכי שלום... באו מכל עברות מעירות הקרובות והרחוקות, כלם לאל מפלט ומנוס לי ולמלט נפשי מיריבי" (י': 24). הם באו לגונן עליו, "חבקוני ונשקוני ואמרו אלי: תודות אלף לבותינו לך ירחשון... כי הרבית חסדך להיטיב אתנו". הם מודים למספר על החינוך המסודר שהתקין, שלא נראה בו "שבט הנוגש בנו... לא נשמע עוד קול נוגש בבית מלמדנו, כאסורים היינו, כבבית הסוהר בית ספרינו היה... כל היום הבל וחום אכל חצי בשרינו". ואילו "עתה ברכה, בוא שערי תורה, נלך באורה, והיתה אמונה חכמה ודעת יראת ד' אוצרנו!"

לנוכח מפנה זה בסאטירה עובר הסאטיריקן לתאר את תגובת הרבנים והמלמדים, וכיד הסאטירה הטובה עליו, הסצנה הופכת לקרב סואן בעימות בין "רבני פולין והמלמדים ומשרתיהם... והילדים הקטנים". בשלב זה נראה כאילו הכוחות הנאבקים אינם שווים – רבנים ומלמדים נגד ילדים. חוסר השוויון והיעדר התאמה הוא מסגולותיה של הסאטירה היוצרת עימות דיספרופורציונלי שהוא למעשה עיוות דיסהרמוני המביא לגיחוך ולהומור.

הרבנים נערכו לקרב בצעקות למען לא יישמע קולם של הילדים, והתיאור הוא חי. "והניפו עליהם מטה זעמם ומקלות חובלים להכות ולפצוע אותם" כדרכם... אך "מפי עוללים ויונקים" שומעים אנו עדויות מהימנות על התנהגות המלמדים ב'חדר'. כאן בא תיאור המכות והנגישות שהכו המלמדים את הילדים ב'חדר' (י': 24): לדוגמה, ילד שסירב ללכת ל'חדר' והמשרת והמלמד אחזו בו "אחד בראשו ואחד ברגלו, וכה נשאו אותו בשוקים וברחובות", ולקול צעקתו "ותהום העיר". ילד שלא ידע להשיב על שאלת משרת המלמד, הלה היכה אותו "ולא ענה, לקח כפיס מעץ למען יעננו, פשק שפתיו, רחב פיו, ותקע כפיס עץ במלתעותיו ובין דל שפתיו, וכה עמד הילד, כקבר פתוח גרונו"... תיאורים של אלימות כלפי הילדים חוזרים ונישנים בסאטירות התוקפות את החינוך הירוד ב'חדרים'.

המספר מתאר את המלחמה באופן גרפי: "המלחמה היתה כבדה, הרבנים המלמדים ומשרתיהם הכו לפנים ולאחור במקלותם, והילדים הקטנים עמדו פרושות כפיהם אל שמים" – בתפילה אל תקוותם היחידה, האל. וכדאוס אקס מאכינה, "עלה ענן ככף איש... הרעים השמים ד' ועליון נתן קולו, ברד וגחלי אש המטיר, וככבים ממסילותם ירדו משמים ארץ" והגנו על הילדים, ולא זו בלבד, אלא שגם המשכילים "כתתו עטם לחרבות ושבט סופרים לשבט מוסר" ואף הם נרתמו למאבק. התוצאה של מלחמת הכול בכול: "ותהום מחנה הרבנים והמלמדים נבהלו ונחפזו, פנו

עורף ונסו...“ (י': 25).

האל והיקום כולו נאבק במלחמה עם הנציגים של היהדות החרדית, אלה "מורדי האור"...

הסיפור לא נגמר... והעלילה עוברת לשלב מתקדם: הפליט, אחד המשרתים, חש אל "בית איש אלהים, קדוש יאמר לו" "להגיד לו כי נשדדה מחניהם". הגבאים הממונים על הכניסה אל 'הצדיק', "המה החטאת הרובץ לפתח המתקדשים אשר בארץ", דרשו ממנו "מסת כסף להביאו לפני הקדוש", כמקובל. הפליט טען לפנייהם שלא בא לקבל ברכה מהצדיק אלא "להגיד כי נחלשו ידי הרבנים והמלמדים במלחמה הגדולה..." הסאטיריקן משתמש בפרפרזה עויינת של הפסוק "לפתח חטאת רובץ" המשרתת את מטרתו הסאטירית.

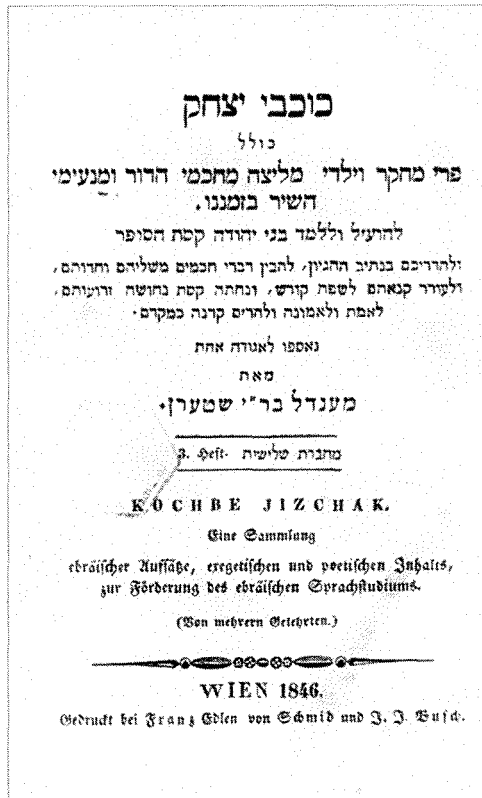
המאבק נמשך בהשתתפות "הקדוש... וכלי מקטרתו בידו, והעלה עשנו כעשן הכבשן, ומלאכי אלהים עולים ויורדים בו, ועלה עשן באפו ואסף גם הקדושים אשר בארץ למחנה הרבנים והמלמדים – בגדיהם לבנים היו, מגבעות ראשם תכלנה מלמעלה, צרים מאשר למטה, זר וזב סביב להם, שחוח וכפוף הלכו, גביהם כחטטרת גמלים, ומקלות גם בידם. ותחל המלחמה שנית...“ בשלב זה מעביר המספר את המיקוד מרבני פולין באופן כללי אל "הקדושים אשר בארץ" ו"המתקדשים", שהם כינויים ייחודיים של המשכילים לחסידים ולצדיקים. הצדיק מתואר עם מקטרתו שהעלתה עשן "כעשן הכבשן" – הידרשות לציור מקודש של מעמד הר סיני לעישון 'המקודש' של הצדיק... וציור מלאכי אלוהים העולים ויורדים בסולם כבחלום יעקב, שאף הוא נועד ליצור את האפקט הקומי, הנובע מאי ההתאמה הסאטירית.

המספר מתאר את עצמו עתה כאובד עצות לעומת התגבורת של "הקדושים אשר בארץ": "ואנכי פניתי כה וכה מאין יבוא עזרה"...

בניית הסיפור באופן זה מאפשרת לסאטיריקן להיעזר בכלי ההשכלה העומדים לרשותו – בספר משכילי הלקוח ממדף הספרים של ההשכלה, ובמחברו. הספר עומד במרכז סאטירות משכיליות ככתב יושר (תקנ"ה) לשאול ברלין, בהשכלה הברלינאית, ומגלה טמירין (1819) ליוסף פרל.

לעזרת המספר בא "בעל קנאת האמת, אשר קנא להאמת והגיד, כי לשוא נירא מחמת שדים באופל יהלכו", וכי יש "להיות תמים עם ד'". והוא בא אליו ו"כובע ישועה בראשו". מחבר הספר קנאת האמת (וינה, 1828) הוא יהודה ליב מיזס, שהוקיע בספרו את האמונות הטפלות ומנהגי ההבל, וביטל מכול וכול את האמונה במציאות שדים, רוחות, גלגול, כשפים וכת דיליה... מיזס מעודד את המספר לבל ייחת מן ההמון. וכאיש אמת, הוא חש "לבקש האמת, למען תבוא ותושע לי... חפש ברחובות ולא מצאה, כי כשלה ברחוב אמת". הוא חיפש אותה "באהלי המתקדשים – ותהי האמת נעדרת"... לסוף מצאה – "אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף", כנאמר בתהילים, ואכן 'האמת' יצאה מרחם הארץ והיא ערומה, והיא לקחה 'צדק' "לאזור מְתָנָה", ו"האמונה לחגור חלציה". האנשה של מושגים אלה ממחישה עיקרי יסוד אנושיים מלקסיקון המושגים של המשכילים.

שלושת אלה פנו אל החוכמה היושבת ב"סוכה קטנה הרחק מאדם העיר" ומעייינת בספריה, לקבל את עצתה וכולם יצאו אל שדה המערכה "לישע משכיל



להזכיר" (י': 25).

המספר בונה את המשך החזיון כמעין משפט בנוכחות הדמויות האלגוריות האמת, הצדק והחכמה במחנה אחד, והרבנים והמלמדים במחנה השני. האמת והצדק מגינים על המספר, שהוא איש אמת, ועל כן עליהם לאמץ את הפסוק "האמת והשלום אהבו". הצדק שואף להוציא "כאור צדקי", והחוכמה מבכה על היעלמותם של "אנשי אמת... אוהבי מדע... רודפי צדק" ודורשת מכולם "הבינו לב ואהבו נכוחות!" ואכן השפעת הדברים נראית מייד: "אחרי הדברים האלה קם רעש המלחמה לדממה"... וכך מתחיל המשפט: המספר מעביר את הסצנה ל"עמק יהושפט", והוא מתפעל מיופיו של המקום ופונה אל הקורא ישירות: "מה אומר לך, קורא נחמד!" והוא מציג לפניו תיאור העמק: "זה העמק כליל יופי היה, אוצר כל פרחי חמד..." (י': 26). עמק יהושפט בחזונו של הסאטיריקן שונה מזה של יואל במקרא. השופט עתה היא החכמה, כשהיא מלווה באמת מימינה וצדק משמאלה. ותחילה נקראים הילדים להעיד. וסיפוריהם חושפים את פני החינוך ב'חדרים'. הראשון מספר על המשרת שחטף ואכל מחצית ארוחת הצהריים של התלמיד; השני מספר על משרת המלמד שלקח את כל הארוחה שהאם נתנה לבנה, ובמקומה נתן לילד לחם יבש, ומשסיפר

זאת לאמו נענש על ידי המלמד ומשרתו, "הכוני פצעוני עד לא היה בי מתום". הילדים מדווחים על ספרים קרועים שאי אפשר ללמוד מהם, ועוד על הכאות והשפלות של המלמדים.

כאן מביא המחבר אנקדוטה קלאסית שהוזכרה בכתבי המשכילים על לימוד סוגיית "מוכת עץ" בתלמוד שהילדים נאלצים להתמודד איתה. ומונדשיין תרם למושג ההלכתי ממשות שנונה בתנאי ה'חדר'. בסאטירה, הילד שאל את המלמד מהי "מוכת עץ" כי לא הבין את המושג, והמלמד לקח "עץ והכני – אז הייתי אני מוכה עץ!"... (י': 27).

בהמשך המשפט מעידה האמת שהרבנים אינם מגיבים על מנהגי ההבל של ההמונים שאין להם "יסוד ושרש... בתורת משה, מעשה תעתועים", תוך אזכור המונח האנטי חסידי. הם אינם מקפידים על סדרי בית הכנסת, תפילתם משובשת, ושליח ציבור העובר לפני התיבה אינו ראוי, כי הוא חייב להיות "גדול שבציבור בחכמתו ובמעשיו". האמת מתלוננת על היעדר יחס של כבוד למקום הקדוש, ועל הרבנים המגינים על מנהגי ההבל הטפלים באומנם "מנהג ישראל תורה". האמת מותחת ביקורת על הרבנים שאינם דורשים בציבור מדי שבת "דברי מוסר ודרך ארץ" (י' 28). ביקורת מעין זו חוזרת ונשמעת בכתביהם של המשכילים.

המספר מעמיד את הרבנים והמלמדים לפני שוקת שבורה, ולבסוף הם מבקשים עצה: "הגידו מה לעשות עתה!" הם מוכנים עתה לשינוי... והמספר מאפשר לחוכמה לצייר את דמות החינוך היהודי המסודר: תחילה יש להעסיק "מורים מועילים וחריצים[!]", יש להקים בתי חינוך טובים, וכן יש להקפיד על ניקיון הבית המיועד ללימוד הילדים "מכל דבר חלאה וזוהמה", לרכוש ספרים מתאימים ללימוד הא"ב שנתחברו בידי מחנכים מומחים "מביני חינוך" כדוגמת מסלת הלמוד (ספרו של המשכיל המוקדם יהודה ליב בן זאב).⁵

האמת דורשת יחס הוגן לילדים ללא "מכות אכזריות כאשר עשיתם עד הנה"; על המורים לדבר עם הילדים בלשון רכה שלא להכאיב להם; ללמד דברים מועילים במסור ובמידות טובות, דברים המתאימים לשכלם הרך על מציאות אלהים ומידותיו, שכר ועונש בעולם הבא, ושאר עיקרי הדת. עליהם להימנע מלימוד אגדות ומדרשים בפרשנות פסוקי המקרא שעשויים לבלבל את הילד והוא לא יידע את פירוש הפשט של הפסוק, שהוא חשוב. "אל תתנו שורש בלבם לשנאת הדת", ולא לקלל ולחרף אלה שדתם שונה, ש"הלא אל אחד בראנו אב אחד לכלנו" כמאמר הנביא. והחוכמה מחזקת תביעה זו ותובעת "נטעו בלב הילד אהבת אדם ולא אהבת עצמו"; "אהבו סדרים בכל דבר, דברו אמת בלבבכם", והורו לעם "לכבד מקום התפלה, שלא יכשלו בלשונם".

הרשימה כוללת איפוא את שיפור סדרי החינוך, הוראה מתאימה, ספרי לימוד מתאימים, ויחס כבוד לזולת גם אם אינו בן ברית, וכיבוד קדושת בית הכנסת. המספר מקנה לחוכמה תכונה אנושית של מעורבות אישית וצער על המצב, וכאן היא מתלוננת לכאורה בנימה אישית: "איככה אוכל וראיתי בפרוע פרעות במקום התפילה, ואין נפשי אל העם הזה המחללים מקום הקודש", וכאן היא מתארת את התנהגות ההמון בציורים תוססים: "נתנו עליה שמה בקולם כדוב שכול וארי נוהם; אלה מצפצפים ומהגים כבעלי כנף, ואלו כסוס דוהר ביום מלחמה, רצים ושבים



יהודה ליב מיזס

כמראה הבזק. ישרקו ויחרקו שן, ימחאו כף ויניפו יד למרום, ...ינועו בתפלתם כנוד הקנה במים...“ (י': 29).

אלה תיאורים קלאסיים במיטב המסורת הסאטירית של ההשכלה. הם מזכירים את התיאורים הסאטיריים האנטי חסידיים בספרות ההשכלה בהקשר עם פולמוס ההיכל בהמבורג.⁶ יותר קרוב מבחינת הזמן הוא מאמר זיכרונותיו של המלומד מרדכי יוסט על החינוך הישן, כפי שתוארו במאמר *בציון שבעריכתו שנדפס בתר"ב* (1842).⁷ יוסט מתאר את תפילתו של 'המלמד'-החזן-השוחט לפי מיטב התיאורים הסאטיריים הידועים בספרות ההשכלה:

בבוקר השכם הוא יורד לבית התפילה, עומד לפני העמוד, "פעם יזמר וינוע כשכור פעם ירם את קולו החזק והעצום ויריע אף יצריח, וכל העם יענו ויזעקו ויצוחו עמו ותעל שועתם עד שמי השמים". אחר כך הילדים נאספו אל חדר המורה, והם יושבים לפניו על ספסל או על הקרקע, ואז, "ויפתח את פיו וירעם במורא גדול לבהלם ולהחרידם, וילמדם לקרא או לפרש את התורה בלשון עלגים ובנגינתו הזרה, והשבט לא יסור מבין ידיו, וינהגם להגות ולצפצפף כמוהו, כאשר יעשו הצפרים הנקראים פפגיים למודי דבר בדברת אדם" (שם, עמ' 35).⁸

...ואוי לו למי שלא השכיל לנגן לפי הדרכתו של 'המלמד', "כי אז יחרה אפו ויכהו הכה ופצוע, גם יצא הקצף ולא הבדיל בין צדק לרשע ונהיה כלנו אשמים ותהלך

זרועו הנטויה פעם לימינו פעם לשמאלו, למען תהיה יראתו על פני כלם ולא יסיפו לחטא". וככל שירבה להכות "כן ישבחוהו בני עדתו על קנאתו הגדולה ועל שבטו אשר לא חשך מבניהם" (שם, עמ' 35).

המשך חינוכו בישיבה קטנה, וגם התיאור שם סאטירי ומלא פרטים ציוריים ואזכורים תנכיים. שם שמו עול כבד על צווארו, "ותחת השבט באה רצועה הרודה בנו, והיה זה כאשר ינוס איש מפני הארי ופגשו הדוב". יש והוא נדרש למשחקי מילים בתיאור לימודיו: "למדנו באימה וביראה וברתת ובזיע, ובמכת מרדות הנהיג אותנו הרב החובל לשוט בים התלמוד". מלבד התלמוד לא למדו דבר על האדם וגופו ועל יסודות הטבע. בכל אשר יסופר להם האמינו, ולא ידעו להבחין בין אמת לשקר (שם, עמ' 36).

תיאורו של יוסט משקפים את הסביבה החינוכית של ה'חדרים' והמנטליות של המלמדים בדומה לתיאורו של מונדשיין שאוליי גם השפיע עליו.

הסאטיריקן אינו מסתפק בתיאור ביקורתי של המצב הירוד, והוא שם בפי החוכמה רשימה שלימה של שיפורים לטובת כלל העם, שיש בהם יסוד אוטופי כלשהו; ואכן, יש סאטירות המסיימות בהצעות לתיקון אוטופי⁹. היא פונה ישירות אל הרבנים "ואתם הרבנים, עד יאיר לנו אור חדש מרבנים החדשים, דאגו לטובת כלל עם ישראל, למען לא נהיה לשמצה" ... והיא רומזת שאוליי תבוא בעתיד ישועה מהרבנים החדשים (אף כי הרבנים הוותיקים שהשתתפו בכוכבי יצחק נטו לבקר את הרבנים החדשים הרחוקים מהתרבות העברית).

היא מוסיפה בכאב, "לב מי לא ילך תמס כדונג לפני אש, ועיני מי לא תזלנה פלגי דמעות, בראותו צרות אחיו כי עם ישראל יזל מאוד בארץ גאליציאה". והיא מבכה את "העניות והמסכנות". בכל עיר ועיר רואים אנשים מחפשי לחם, מחזרים על הפתחים לבקש אוכל.

היא מציעה בראש ובראשונה לשנות את המבנה הטפילי של החברה היהודית המביא לעוני ולרעב; באופן ממש, עליהם ללמוד מלאכה המחייבה את בעליה, וכן רצוי לבקש מהשלטונות אדמה לצורך עיבוד החקלאי (י': 30). היא מוסיפה דרישה שהרבנים וראשי הקהילה ידאגו לעניי עירם ולפרנסתם, שאם לא יעשו כן "מוסדות החברה יהרסו, ומוסדות האהבה ינתקו" ו"האדם ירד מגבהת מעלתו... וישח אדם וישפל איש לפרא מדבר, ואז יעשו אף ד' בדור תהפוכות כזה" (י': 31-32). המספר שם בדרישותיה של החוכמה דברי מוסר ותוכחה למנהיגים ולפרנסים לפעול למען רווחת בני העם.

מונדשיין מסיים את חזיונו: "עוד לא שלמו דבריהם, הקיצותי והנה - הוא חלום". [אמרתי אספרה נא אותו באזני בני עמי, אולי יש פותר אותך, ופתאים יקנו ערמה, וחכמים יבינו לב! -] (י': 32).

ערכי ההשכלה, אמת, צדק, חוכמה מגוייסים פה למשפט אליגורי סאטירי והאשמים הם החסידים הבורים וה'מלמדים' הנחשלים, הרבנים האחראים לחינוך הכושל וראשי הקהילה המתעלמים מצרכי הקיום ההכרחיים של המוני העניים. המספר נתלה באילן גדול, במשכיל יהודה ליב מיזס, שספרו הוקיע את האמונות הטפלות ואמונה בשדים ורוחות, ואף הוא נרתם לעזרת המספר. הוא 'מגייס' ספר

השכלתי מובהק בדור הקודם לקידום ההשכלה המאוחרת. הסאטירה מתארת את המאבק עם 'מורדי האור', ביניהם רבנים, מלמדים, ו'צדיק' חסידי לא כמאבק של דעות כדוגמת מאמרים רבים בנושא זה, המוקיעים את החשוכים, אלא 'מגשימה' ומעצבת אותו למאבק גופני ממש, ל"המלחמה הגדולה" הנערכת בין נציגי המשכילים, הסופר, ובין הרבנים והמלמדים. והחלום נשאר בגדר חלום...

הערות

- 1 יצחק ערטער [ארטר], הצופה לבית ישראל (וינה, תרי"ח). ראה לדוגמה את הסאטירות של יהושע השל שור (יה"ש) שנדפסו בהחלוק. ראה בספרי כתבי-העת של ההשכלה במחצית המאה ה'ט"ט (ירושלים, תשע"ה), עמ' 212–226.
- 2 משפט אמת [חזיון] / Von S. H. Mondschein, Vorsteher in Bolechow / זעליג צבי מאנדשיין. כוכבי יצחק, י': 21–32. 1847.
- 3 ראה [שאוול ברלין], כתב יושר [וברלין?], [תקנ"ה?], והפרק על הסאטירה המשכילית בספרי סוגות וסוגיות בסיפרות ההשכלה העברית: הז'אנר המשכילי ואביזרייהו (ישראל, 1999), עמ' 138–176, בעיקר עמ' 145.
- 4 משכיל להזכיר [מאמר] / Schreiben und Aufruf, wegen Begründung einer zeitgemäßen / Schule, von S.H. Mondschein, Vorsteher der Israeliten-Gemeinde in Bolechow / זעליג צבי מאנדשיין. כוכבי יצחק, ז': 18–36. 1846, ובו קריאה בגרמנית ובעברית לתמוך בבית החינוך החדש בבולחוב, ביקורת החינוך היהודי, והצורך בחינוך יהודי מסודר הבנוי על יסודות החוכמה ומחנך למידות טובות ולאמונה אמיתית. והוא מתאר בצורה גראפית את "ריח [ה]הבל" העולה מגופות שלוש מאות הנערים והנערות, השולחן המט לנפול, הספסל הרעוע, "הרב החובל" ש"יחבול וימחץ" את הבנים "ואין מידו מציל" (ז': 24). החינוך מתרכז ב"מעשיות וספורים של הבל", ומלמדים את התלמיד לדרוש ברבים כדי להראות את הישגיו ב"דברים רחוקים משכלו הרך" (ז': 25).
- 5 יהודא ליב בן זאב, בית הספר חלק ראשון מסלת הלמוד (וינה, תקע"א), מהדורה רביעית.
- 6 [מאיר ישראל ברסלוי], חרב נקמת נקם ברית [דסאו, 1819], עמ' 6–7; [דוד קארן], ברית אמת, עמ' ק"ק-ק"ב. ראה, משה פלאי, עטרה ליושנה: המאבק ליצירת יהדות ההשכלה (ישראל, תשע"ב), הפרק על מאיר ישראל ברסלוי, עמ' 404–411.
- 7 אגרות בלשן. אגרת שניה – על הנסים והנפלאות [זיכרונות] / בלשן. ציון, ב': 35–37. כסליו, תר"ב.
- 8 על 'פפגייס', ראה, שלום יעקב בן חיים משה אברמייץ, "העוף", תולדת הטבע, ב' (זיטומיר, 1866), עמ' 11.
- 9 ראה, לדוגמה, [יוסף פרל] בוחן צדיק (פראג, 1838), עמ' 94 ואילך, מכתב כ"ח, שבהם מתאר עובדיה את מסעו לחצי האי קרים ברוסיה, שם מצא "עובדי אדמה מבני עמינו" (מכתב כ"ט), והוא מדמה בנפשו "כי אני בארץ ישראל הקטנה" (מכתב ל').